

Basisteoretiese vertrekpunte op die aard en die begronding van 'n skrifgefundeerde liturgie

S.P. van der Schyff & B.J. de Klerk
Vakgroep: Praktiese Teologie
Potchefstroomkampus
Noordwes-Universiteit
POTCHEFSTROOM
E-pos: elmarie.vanderschyff@nwu.ac.za
ben.deklerk@nwu.ac.za

Abstract

Basic theoretical starting points on the character and foundation of a scriptural based liturgy

Liturgy denotes all the religious acts and activities performed by Christians when meeting God, listening to Him, and glorifying Him during the worship service and in life. Traditionally the expression "liturgy" referred to acts and activities performed during the Sunday worship service and primarily denoted the sequence of acts followed during the service. However, an etymological analysis of the concept "λειτουργία" indicates that liturgy is a dynamic action that points to the worshipping of God that flows over from the Sunday worship service into the everyday life of the Christian. In order to justify this paradigm shift, it is in the first instance necessary to formulate basic theoretical perspectives for the liturgy. These basic theoretical perspectives must be founded theologically, because liturgy forms a central component of man's worship service. These perspectives must simultaneously provide an answer to the question as to how liturgy must theologically be viewed. The authors work from the viewpoint that liturgy is founded in the covenant and kingdom's perspectives as lines of revelation.

Opsomming

Basisteoretiese vertrekpunte op die aard en die begronding van 'n skrifgefundeerde liturgie

Liturgie is alle religieuse handelings wat deur die gelowige verrig word wanneer God ontmoet word, daar na Hom geluister

word, Hy aanbid en verheerlik word en daar in die samekoms en die daaglikse lewe godsdiens beoefen word. Tradisioneel was liturgie tot eredienshandelinge op Sondag in die kerk en die liturgiese volgorde onder die erediens beperk. In die etimologiese ontleding van die begrip “λειτουργία” kan egter tot die gevolgtrekking gekom word dat liturgie 'n dinamiese handeling is wat op Godsverering dui wat vanuit die erediens oorspoel na die daaglikse lewe van die Christen. Ten einde hierdie paradigmataverskuiwing te kan verantwoord, is dit nodig om eerstens basisteoretiese vertrekpunte vir die liturgie neer te lê. Hierdie basisteoretiese vertrekpunte moet teologies begrond wees aangesien liturgie 'n sentrale moment in die mens se godsdiensbeoefening inneem. Terselfdertyd moet hierdie perspektiewe 'n antwoord bied op die vraag hoe liturgie teologies beskou behoort te word. Die skrywers gaan van die standpunt uit dat liturgie in die verbond- en die koninkryksperspektiewe as openbaringslyne in die Skrif gegrond is.

1. Inleiding

Die begrip *liturgie* is nie 'n onbekende of vreemde begrip vir die Christen nie. Liturgie kan in kort beskryf word as alle religieuse handelings wat die gelowige verrig wanneer hy God dien (Louw & Nida, 1988:533). Liturgie is dus in wese één met die christelike geloof en kerk van Jesus Christus. Reeds vóór die sondeval het Adam en Eva liturgie beoefen deurdat hulle God in die paradys gedien en aanbid het. Dit was spontane, sondelose liturgie wat hulle hele lewe en bestaan bepaal en gedryf het (HK., So. 3, Antw. 6; Calvyn, 1986 *Inst.* 2.1:1). Die sondeval het egter hierdie geheiligde, liturgiese geheel verskeur deur ook die liturgie van die erediens en die liturgie van die lewe van mekaar te skei. Daardeur is liturgie van sy oorspronklike betekenis en bedoeling beroof en tot 'n blote kultiese diens verskraal wat beperk is tot die erediens op Sondag (GKSA, 1997:2-6; Dijk, 1955:5, 437; Jonker, s.a.:91; Victor, 1996:243).

'n Paradigmataverskuiwing het egter sedert die vroeg-twintigste eeu binne die liturgie plaasgevind en geleidelik 'n verbreding van die begrip teweeggebring (Senn, 2000:159). Teenoor die verskraalde, dog geïkoneerde beskouing waarvolgens liturgie beperk was tot eredienshandelings op Sondag in die kerk en die liturgiese volgorde onder die erediens (GKSA, 1997:2-6; Dijk, 1955:5, 437; Jonker, s.a.:91; Victor, 1996:243), word daar in die kontemporêre, gereformeerde teologie op 'n veel meer dinamiese liturgie gefokus waar Godsverering uit die erediens na die daaglikse lewe van die Christen oorspoel (Vos & Pieterse, 1997:6, 7; De Klerk, 2000:94).

2. Probleemstelling

Die vrae ontstaan onvermydelik hoe hierdie ontwikkeling binne die gereformeerde teologie verantwoord word, wat die aard van die verhouding tussen die liturgie van die erediens en die liturgie van die lewe is en hoe dit uit die Skrif begrond kan word. Hieruit volg die eerste navorsingsvraag wat in hierdie artikel ondersoek word: Wat is die basisteoretiese vertrekpunte vir die liturgie van die erediens en die liturgie van 'n skrifgefundeerde lewe? Hierdie basisteoretiese vertrekpunte moet teologies begrond wees aangesien liturgie 'n sentrale moment in die mens se godsdienstbeoefening inneem (Vos & Pieterse, 1997:85). Terselfdertyd moet dit 'n antwoord bied vir die vraag hoe liturgie teologies beskou behoort te word (Pieterse, 1990: 53). Die tweede navorsingsvraag wat in hierdie artikel ondersoek word, handel dus oor die teologiese begronding van liturgie. Ten einde te bepaal wat die aard van 'n skrifgefundeerde liturgie van die erediens en die lewe is, moet die teologiese vertrekpunte duidelik verantwoord word. Aangesien hierdie artikel in sy geheel teologies gefundeer is, moet die basisteorie geskoei wees op openbaringslyne uit die Woord. Derhalwe sal 'n basisteoretiese begronding vir die liturgie eksegeties en semanties vanuit die Ou en Nuwe Testament met verdere verwysings na buitebybelse bronne neergelê word, ten einde te bepaal of die begrip *liturgie* meer as slegs eredienshandelings omvat en eerder op liturgiese geheel in verskillende sfere dui.

3. Metode

Aangesien hierdie artikel primêr oor die aard en die begronding van die liturgie van die erediens en die liturgie van die lewe handel, word daar nie in diepte op alle liturgiese inhoud, vorms en ordes gefokus nie. Daar word volstaan by die algemene beskouing dat liturgie alle menslike handelings is wanneer God ontmoet word, daar na Hom geluister word, Hy aanbid en verheerlik word en daar in die samekoms en die daaglikse lewe godsdienst beoefen word (GKSA, 1997: 1). Eerstens sal die begrip *λειτουργία* etimologies ontleed word om aan te toon dat liturgie die erediens en die lewe as 'n eenheid oorspan. Vervolgens gaan die skrywer, in die daarstelling van 'n basisteorie, van die standpunt uit dat *liturgie* in die verbonds- en koninkryksperspektiewe as openbaringslyne in die Skrif gegrond is. Die gebruik van hierdie perspektiewe as uitgangspunt sal eers gemotiveer word, waarna die verband en wisselwerking tussen die twee perspektiewe bepaal sal word. Basisteoretiese vertrekpunte vir die liturgie van die erediens en die liturgie van die lewe sal aan die

einde van die begripsontleding en die teologiese begroning gemaak word.

4. Basisteoretiese perspektiewe op die aard van 'n skrifgefundeerde liturgie

4.1 Etimologie en algemene gebruik van die begrip *liturgie* in Ou-Testamentiese konteks

Die term *liturgie* beteken in sy eenvoudigste vorm “diens” (Jenni & Westerman, 1997:1406). In Hebreeus word die begrip *diens* met twee woorde omskryf, naamlik שָׂרַת (*sharat*) en עָבַד (*abad*). Die Afrikaanse woord *liturgie* word in Hebreeus weergegee met שָׂרַת (*sharat*). שָׂרַת word in die betekenis van die meer algemene woord עָבַד (*abad*) daarin onderskei dat eersgenoemde in die algemeen 'n hoë kategorie van diens van en teenoor 'n mens beteken (Jenni & Westermann, 1997:1406), terwyl laasgenoemde die betekenis het van “menial employment” of “to cultivate the ground” (Harris, 1980: 958; Jenni & Westermann, 1997:1405).

In die buitebybelse Ou-Testamentiese konteks word die woord שָׂרַת in drie betekenisdomeine aangehaal (Strathmann, 1967:215-219):

- In die eerste plek het dit 'n sterk politieke betekenis van amptelike staatsdiens gehad. Enige amptelike of openbare dienslewering wat die staat 'n individu opgelê het soos onder andere onderwys of militêre diens, is weergegee met שָׂרַת. Hoewel hierdie liturgiese opgawe ten diepste die betekenis gehad het van vrywillige diens van welgestelde burgers, was dit nogtans wetlik afdwingbaar (Vos & Pieterse, 1997:4). In hierdie konteks kan liturgie dus beskou word as verpligte amptelike staatsdiens.
- In die tweede instansie is die woord *liturgie* ook in 'n sosiale domein gebruik (Strathmann, 1967:216). In hierdie verband verwys liturgie byvoorbeeld na privaatdiens van slawe aan here of na vriende wat mekaar onderling dien, help en bystaan. Liturgie kan dus ook beskou word as vrywillige diens van 'n weldoener teenoor 'n ander mens (Vos & Pieterse, 1997:4).
- Die derde domein waarin die woord *liturgie* in buitebybelse Ou-Testamentiese konteks gebruik is, is in die konteks van kultiese diens (Vos & Pieterse, 1997:4). Twee tipes kultiese diensverrigtings is met die begrip *liturgie* weergegee. Die eerste was die diens van die mens direk aan sy gode en die tweede die dien van die dienaars van die verskillende heidense gode (Strathmann,

1967:218). Liturgie kan dus vanuit hierdie domein beskryf word as amptelike kultiese diens.

Die stamwoord שרת kom in die Hebreuse teks van die Ou Testament 97 keer voor en word oorwegend in twee domeine gebruik (Fretheim, 1997:256; Jenni & Westermann, 1997:1405; Harris, 1980:958):

- Die eerste domein is dié van persoonlike diens teenoor 'n belangrike persoon soos diens van 'n dienaar teenoor sy meester. De Klerk (1982:12) noem dit die sosiaal-politiese gebruik van die begrip *liturgie*. Enkele Ou-Testamentiese voorbeelde van dienars wat teenoor hulle meerderes diens verrig het, is Josef teenoor Potifar (Gen. 39:4), Joshua teenoor Moses (Eks. 24:13) en Elisa teenoor Elia (1 Kon. 19:21). In hierdie konteks dra die begrip *liturgie* die betekenis van “the personal service rendered to an important personage, usually a ruler” (Harris, 1980:958). In hierdie konteks maak Jenni en Westermann (1997:1406) die interessante opmerking dat Jakob se diens aan Laban (Gen. 29:15, 18, 20) met עָבַד weergegee word, terwyl Josef se diens aan die belangrike gevangenes (Gen. 39:4; 40:4), met שרת weergegee word. Hierdie spesifieke diens wat met שרת weergegee word, is egter nie slawediens nie: “It is the service of free people ...” (Fretheim, 1997:256) “and often an activity that brings the servant honor” (Jenni & Westermann, 1997:1406). Strathmann (1967:220) wys op die interessante feit dat daar in die Ou Testament geen spoor is van 'n politieke, niebybelse gebruik van die begrip *liturgie* nie.
- Die tweede domein waarbinne *liturgie* in die Ou Testament gebruik word, is in die kultiese konteks (Harris, 1980:258). In die meeste gevalle is dit 'n verwysing na kultiese diens wat die priesters en die Leviete in en om die tabernakel en later die tempel verrig het (De Klerk, 1982:12). שרת in kultiese konteks “basically means to minister or to wait on another, human or divine” (Fretheim, 1997:256). Hoewel die klem op tempeldiens val, word daar tog reeds in die Ou Testament spore gevind van liturgie buite die tempeldiens. In hierdie verband meld Harris (1980:258) “Psalm 101:6 is an important reminder that he who dwells in God’s presence and serves Him must walk blamelessly before Him. This obviously goes far beyond mere ritual purity.” Liturgie in die Ou Testament, hoewel grootliks gerig op tempeldiens, is dus nie daartoe beperk nie.

- Fretheim (1997:256, 257) tref 'n fyn onderskeid vir שרת in kultiese konteks, wat moontlik as derde domein onderskei kan word. Volgens hom moet daar duidelik onderskei word tussen algemene kultiese diens en die dien van die Lewende God. “What this ministry entails is at times more closely specified.” (Fretheim, 1997:256.) Hy wys in hierdie verband daarop dat שרת in hierdie geval op spesifieke kultiese diens dui: “it is a ministering directed to and on behalf of God himself” wat in wese neerkom op “serving God with one’s whole self and life” (Fretheim, 1997:256, 257). Jenni en Westermann (1997:1407) tref ook onderskeid tussen “the broader and the more narrow cultic usages” van שרת en noem dat die begrip die nóú gerigte betekenis het van “to stand before Yahwe to serve him”.

In die Septuaginta (LXX) is שרת met λειτουργία (*leiturgia*) vertaal. Daarin is λειτουργία grootliks tot tempeldiens beperk, met besondere klem op offerdiens. Die offerdiens het met die kultus in die tempel en die priesterdiens by en in die tempel te doen gehad (Vos & Pieterse, 1997:5). Die vertalers van die LXX het λειτουργία dus uiters eksklusief gebruik. “The LXX translators obviously felt a need to try to fix a regular and exclusive term for priestly ministry, and thereby to show that the cultic relation to God is something special as compared with all the other relations of service in which men might stand.” (Strathmann 1967:220.) Dit is van belang dat daar voortdurend in gedagte gehou word dat λειτουργία in die LXX altyd op kultiese dienslewering dui wat wetlik voorgeskryf is (Barnard, 1981:53, 54). Liturgiese handelings buite die tabernakel en tempeldiens is in die LXX met ander woorde en begrippe as *leitourgia* beskryf (Jenni & Westermann, 1997:1407).

4.1.1 Basisteoretiese momente

- Die wyse waarop *liturgie* in die Ou Testament gebruik is, dui daarop dat daar swaar klem gelê is op liturgie as kultiese diens in en verbandhoudend met die tabernakel en die tempel, hoewel daar tog ook spore is van liturgie wat tot die alledaagse lewe uitkring.

4.2 Etimologie en algemene gebruik van die begrip *liturgie* in Nuwe-Testamentiese konteks

Die Afrikaanse woord *liturgie* word in Grieks weergegee met λειτουργία wat waarskynlik 'n samestelling is van λειτος (van die volk) en εργον (werk). Hiermee word die dienswerk van die volk

aangedui (Vos & Pieterse, 1997:4). λειτουργία word ses keer in die Nuwe Testament gebruik en nog 'n verdere nege keer in ander stamformasies (Strathmann, 1967:226; Balz, 1981:348). Op semantiese gronde plaas Louw en Nida (1988:461, 533) λειτουργία in twee hoofdomeine. Domein 35.22-35.25 omskryf liturgie in algemene terme as hulp en diens in die gewone samelewing. In domein 53.13 word dit egter sterk as 'n religieuse aktiwiteit beklemtoon wat rondom die tempel, sinagoge en latere Nuwe-Testamentiese kerk sentreer. Balz (1981:348-349) onderskei vyf nuanserings van die gebruik van λειτουργία as religieuse aktiwiteit in die Nuwe Testament:

- in Lukas 1:23 dui dit op tempeldiens;
- in Hebreërs 8:6 verwys dit na priesterdiens;
- in Filippense 2:17 word dit figuurlik vir offerdiens gebruik;
- in Filippense 2:30 staan dit in die konteks van materiële hulpverlening as dankoffer. De Klerk (1982:12) beskryf die gemeentelike en persoonlike liefdesdiens van die Christene in die Nuwe-Testamentiese kerk as liturgie wat gemeentelik-diakonaal gerig is; en
- in Handeling 13:2 word λειτουργία gebruik “in a way unique in the NT (also for the LXX), when it is used in a special sense in reference to worship” (Balz, 1981:349). Strathmann (1967:226-227) benadruk ook die prominensie van hierdie teksvers, want “Ac. 13:2 stands in contrast with the LXX ... It thus opens up the way for broader ... purely spiritual Christian service of God”. Die besondere gebruik van *liturgie* in hierdie teksvers dui op die verbreding van die begrip waar dit nie slegs in eng kultiese konteks in die Nuwe Testament gebruik word nie, maar ook vir godsdienstbeoefening in die alledaagse lewe.

Vos en Pieterse (1997:5) is van oordeel dat λειτουργία eksegeties in die Nuwe Testament vier begripsmoontlikhede het:

- Die voortsetting van die Ou-Testamentiese tempeldiens (Heb. 8:2; 9:21)
- Persoonlike liefdesdiens aan mense, wat ook geldelike hulpverlening insluit (Fil. 2:25, 30; Rom. 15:27)
- Diens aan Christus (Rom. 15:16; Fil. 2:17)
- Samekoms van dissipels om te aanbid (Hand. 13:2)

In die wyse waarop λειτουργία in die Nuwe-Testamentiese konteks hanteer word, is die ooreenkoms met die Ou-Testamentiese kultiese gebruik daarvan opvallend. Die uitsondering wat in Handeling 13:2 gemaak word, baan egter die weg vir die begroning van 'n lewensliturgie wat wyer strek as blote kultiese Godsverering. Die wyse waarop God in kultiese konteks en in die alledaagse lewe vereer word, word in die Nuwe Testament ook met ander woorde as λειτουργία beskryf (Strathmann, 1967:225).

4.2.1 Basisteoretiese momente

- In die wyse waarop λειτουργία in die Nuwe-Testamentiese konteks hanteer word, is die ooreenkoms met die Ou-Testamentiese kultiese gebruik daarvan opvallend, hoewel daar 'n ruimer betekenisveld daaraan gekoppel word.

4.3 Breë historiese lyne wat die ontwikkeling van die begrip *liturgie* aandui

Hoewel *liturgie* deur die eeue oorwegend die beperkte betekenis van handeling rondom die erediens (Barnard, 1981:51) gehad het, word daar tog veral in die tweede eeu na Christus en gedurende die sestiende-eeuse Reformasie flikkeringe van 'n liturgie van die lewe bespeur.

Die vroeë na-apostoliese christelike kerk het geen uitvoerige liturgie gehad nie (Harper, 1991:16). Jonker (s.a.:51) voer as rede hiervoor die gebrek aan bronne aan, asook die eerste-eeuse opvatting van "... *doctrina arcani* ...", wat daarop neerkom dat die heilsgeheime van die evangelie vir die heidene verborge gehou moes word, om dit van bespotting en ontheiliging te bewaar.

Uit 'n brief van Plinius aan keiser Trajanus in die vroeë tweede eeu blyk dat die godsdiensoefening in daardie tyd 'n baie sterk huislike karakter openbaar het (Heyns, 1903:17, 18). Nagmaal is spontaan gedurende die week by huise gevier en die liturgie van die werksplek en huis en gesin is saam beoefen tot opbou van 'n sterk geloofsgemeenskap (Klauser, 1973:8). Die kerk het ten doel gehad "to make worship meaningful and apropos the ordinary Christian's everyday experience" (Maynard-Reid, 2000:30). In die tyd van Justinus Martyr (140 AD) het godsdiensoefening 'n meer kerklike karakter begin aanneem, wat tot 'n verskraling van die liturgie van die lewe gelei het (Jonker, s.a.:54).

Gedurende die donker Middeleeue het Rome die kerk van haar liturgie beroof. Hierdie era gee geboorte aan bykans godsdienslose leke by wie die enigste liturgie enkele betekenislose simboliese handeling in die katedraal was (Van Oosterzee, 1898:12-14; Harper, 1991:19, 20).

Die grootste waarde van die Reformasie vir die liturgie was dat die Woorddiens weer aan die kerkvolk teruggegee is. Calvyn het die teenwoordigheid van Christus in en deur die Heilige Gees in die mens se hele lewe beklemtoon: om God in Gees en waarheid te kan dien, is dit nodig om na Hom te luister. Hy het ten doel gehad om “de hele gemeente te betrekken in de geestelijke ontmoeting met God en de praktijk der godzaligheid terug te brengen in de eredienst” (Jonker, s.a.:84, 85). Liturgie is volgens Calvyn egter nie net tot die erediens beperk nie: “deze praktijk der godzaligheid [is] uit de eredienst teruggedrongen in binnekamer en konventikel” (Jonker, s.a.:85). Hierdie wisselwerking tussen die liturgie van die erediens en die liturgie van die lewe het ook in verskeie van Calvyn se preke gefigureer en is as noodsaaklik vir die groei van ’n sigbare gemeenskap van heiliges beklemtoon (Brienen, 1987:175, 176).

In navolging van Calvyn, publiseer Valerandus Pollanus in 1551 ’n boekie, *Liturgia sacra*, wat bo en behalwe die Sondagerediens ook ’n “dagelijkse liturgie” van boetvaardigheid, die doop, die inseëning van die huwelik, besoeke aan siekes, die aanstelling van predikante en kerklike dissipline bevat (Jonker, s.a.:85). So getuig die Reformasie van liturgiese verdieping in die erediens en die lewe.

Met verloop van tyd het hierdie dinamiese liturgie van die Reformasie egter in die agtiende/negentiende eeu vervaag tot ’n statiese formalistiese liturgie. Van Tongeren (1997:178, 179) is van mening dat die Tweede Vatikaanse Konsilie (1962-1965) die eerste groot invloedryke reformasie in die liturgiese wêreld teweeggebring het sedert die Reformasie van die sestiende eeu.

Fenwick en Spinks (1995) neem die liturgiese reformasie terug na die sogenaamde “Liturgical movement”, wat vroeg in die twintigste eeu ontstaan het. Hierdie liturgiese beweging het groot prominensie verleen aan die invloed van die Tweede Vatikaanse Konsilie. Tydens hierdie konsilie is vier aspekte binne die liturgie uitgelig waar reformasie nodig was. Die eerste aspek het direk betrekking gehad op die liturgie van die lewe: “The liturgy enables the faithful to express in their lives and show forth to others the mystery of Christ and the real nature of the Church.” (Fenwick & Spinks, 1995:64.) Die invloed van die liturgiese beweging blyk ’n transformerende uitwer-

king op die erediens en onderlinge meelewing van gelowiges te hê (Fenwick & Spinks, 1995:6-8). Die vraag kan tereg gevra word of hierdie liturgiese beweging nie moontlik die begin van 'n paradigma-verskuiwing binne die liturgie was nie.

4.3.1 Basisteoretiese momente

Uit die breë historiese lyne van die ontwikkeling van die begrip *liturgie*, kan die afleiding gemaak word dat die liturgie van die erediens en die liturgie van die lewe hoogstens in twee sfere van beoefening onderskei kan word, maar nie geskei nie.

4.4 Die wese van die begrip *liturgie* in kontemporêre konteks

Die semantiese gebruik van die begrip λειτουργία in die Ou en Nuwe Testament lei tot die gevolgtrekking dat liturgie as religieuse aktiwiteit die dien van God in sowel kerklik-kultiese konteks as die konteks van die alledaagse lewe beteken. Die wyse waarop daar in die kontemporêre, gereformeerde teologie met die begrip *liturgie* omgegaan word, bevestig dat liturgie nie tot die erediens beperk mag word nie. Liturgie staan onder andere in verband met gemeenskapsbeoefening met God (De Klerk, 2000:90, 91), aanbidding (Maynard-Reid, 2000:15), verbondsgemeenskap (De Klerk, 1976:2), dinamiese handelings in Godsverering (Delrue, 2001:36), daaglikse “Gods-diens”-beoefening (Trimp, 1983:59) en liturgiese beleving en lewe (Senn, 2000:159).

Die besef dat die liturgie van die samekoms nie in isolasie tot die lewe staan nie, is van groot belang vir die doel van hierdie studie. Vos (1995:485) lê klem op liturgie as die “daarstelling van die gemeenskap met God”, met die benadrukte byvoeging dat gemeenskap met God, erediens en die daaglikse lewe oorspan. Barnard (1981:52) huldig dieselfde standpunt in sy opmerking dat liturgie al die woorde en handelings van die erediens omvat en dat dit in 'n lewende wisselwerking tot die daaglikse lewe en die godsdienst staan. Volgens hom is die liturgiese handelings van die erediens bepalend vir die wyse waarop die mens liturgie in die daaglikse lewe beoefen. Vos en Pieterse (1997:16) sluit ten nouste by Barnard aan met hulle uitgangspunt dat die erediensliturgie die hart van die gemeentelewe is. “Die gemeente lewe vanuit die erediens en na die erediens toe. Voortdurend is hierdie heen-en-weer beweging aan die gang soos die bloed wat van die hart vloei en na die hart terugstroom.” De Klerk (2000:91) pleit ook vir 'n dinamiese wisselwerking tussen die liturgie van die erediens en die liturgie van die lewe. Hy beskryf die noue verband tussen hierdie twee terreine as “... saam-

kom en uitgaan, ontvang en gee, hoor en verkondig, bid en werk, die sistoliese en diastoliese werking van die pompende hart”.

Uit hierdie omskrywing van die wese van die liturgie is dit duidelik dat liturgie nie beperk mag word tot die handeling waardeur God slegs onder die erediens ontmoet en gedien word nie, maar dat liturgie ook in die daaglikse lewe beoefen moet word. Ontmoeting en diens gaan in die huise en in die binnekamer van die gelowige voort as ’n uitvloeisel van die erediensliturgie.

4.4.1 Basisteoretiese momente

- Uit die omskrywing van die wese van die liturgie in kontemporêre konteks, is daar ’n duidelike uitwys dat liturgie in Bybelse konteks nie beperk mag word tot die handeling waardeur God slegs onder die erediens ontmoet en gedien word nie, maar dat liturgie ook in die daaglikse lewe beoefen moet word.

Ten einde die aard van ’n Skrifgefundeerde liturgie na behore te kan bepaal, word die voorlopige samevatting, basisteoretiese vertrekpunte vir die liturgie van die erediens en die liturgie van die lewe gestel.

4.5 Voorlopige samevatting van die aard van liturgie

- Die wyse waarop die begrip *liturgie* in die Ou Testament gebruik is, dui daarop dat swaar klem gelê is op liturgie as kultiese diens in en verbandhoudend met die tabernakel en die tempel, hoewel daar tog ook spore is van liturgie wat tot die lewe uitkring.
- In die wyse waarop λειτουργία in die Nuwe-Testamentiese konteks hanteer word, is die ooreenkoms met die Ou-Testamentiese kultiese gebruik daarvan opvallend, hoewel daar ’n ruimer betekenisveld daaraan gekoppel word.
- Uit die omskrywing van die wese van die liturgie in kontemporêre konteks is daar ’n duidelike uitwysing dat liturgie in bybelse konteks nie tot die handelings beperk mag word waardeur God slegs onder die erediens ontmoet en gedien word nie, maar dat liturgie ook in die daaglikse lewe beoefen moet word.
- Liturgie kan voorlopig omskryf word as die ontmoeting en diens wat vanuit die erediens in die binnekamer, in die huise en vandaar in al die ander lewensterreine van die gelowige voortgaan.

4.6 Basisteoretiese vertrekpunte vir die liturgie van die erediens en die liturgie van die lewe uit die ontwikkeling van die begrip λειτουργία

Uit die uitgebreide gebruiksveld van hierdie begrip is dit in die eerste plek duidelik dat λειτουργία meer beteken as blote eredienshandelings, maar dat dit ook op 'n dinamiese liturgie in die daaglikse lewe dui. Die begrip λειτουργία omvat twee onderskeibare, dog interafhanklike komponente, naamlik 'n "liturgie van die erediens" en 'n "liturgie van die lewe".

Die "liturgie van die erediens" en die "liturgie van die lewe" kan nooit van mekaar geskei word nie, hoewel dit van mekaar onderskei kan word. Trimp (1983:61) sê in hierdie verband sy kommer uit dat "onze 'eredienst' en 'levensdienst' ... verdeeld is in twee gescheiden terreinen". Tereg is daar vanuit die gereformeerde teologie aandrang vir 'n meer dinamiese liturgie van wisselwerking waarin God in sowel die erediens as die daaglikse lewe van elke Christen vereer word. De Klerk (2000:91) is een van die teoloë wat pleit vir 'n dinamiese wisselwerking tussen die liturgie van die erediens en die liturgie van die lewe. Op voetspoor van Barnard (1981:51, 52) beskryf De Klerk die noue verband tussen hierdie twee terreine as "saamkom en uitgaan, ontvang en gee, hoor en verkondig, bid en werk, die sistoliese en diastoliese werking van die pompende hart". Verskeie ander teoloë erken ook die dinamiese wisselwerking tussen die liturgie van die erediens en die liturgie van die lewe (vgl. Krikke, 1976:139; Deddens, 1981:20-25; Nel, 1990:179-186; Fenwick & Spinks, 1995:10; GKSA, 1997:1; Van Tongeren, 1997:195-198; De Kesel, 2000:17-26). Dit blyk duidelik uit die literatuur dat daar deur die eeue heen reeds 'n aanvoeling was dat die liturgie van die erediens inspeel as 'n liturgie in die lewe van gelowiges.

Daar kan dus uit die ontwikkeling van die begrip λειτουργία die afleiding gemaak word dat liturgie godsdiensbeoefening impliseer wat van die erediens na die lewe oorloop om van die lewe af weer op die erediens uit te loop.

Hierdie basisteoretiese vertrekpunte rondom die aard van die begrip [*leitourgia*] moet voorts teologies begrond word, aangesien liturgie 'n sentrale moment in die mens se godsdiensbeoefening inneem. Die tweede kernvraag wat nou aan die orde kom, handel dus oor die teologiese begronding van liturgie.

5. Begroning van 'n basisteorie vir die liturgie

'n Besef van die noodsaaklikheid om samehangend oor die Skrif en godsopenbaring te dink, het reeds vanaf die vroeë Christelike Kerk vanuit die dogmatiek ontwikkel (König, 1988:355). Hieruit het teologiese kernbegrippe ontwikkel waardeur die verskillende fasette van die openbaring met mekaar in verband gebring is (König, 1988:355). Hoewel daar talle openbaringshistoriese lyne in die Skrif geïdentifiseer word (Heyns, 1994:9, 10), word die begrippe *koninkryk van God* en *verbond* as algemeen erkende kernsleutels in die gereformeerde teologie gebruik (König, 1988:356; Van Wyk, 2003:2, 3). Calvyn aangehaal deur Heyns (1994:4), het hierdie twee begrippe reeds tydens die Reformasie as kernmomente in die Skrif geïdentifiseer soos blyk uit sy voorwoord tot die Geneefse Bybel: "Die Bybel ... is die sleutel wat vir ons die koninkryk van God open ... Dit is die dokument van sy verbond." Tradisioneel het die begrip *koninkryk van God* veral klem gelê op die heerskappy van God, sy soewereiniteit, vrymag en almag en daarmee saam die totale afhanklikheid en onmag van die mens (Gispen, 1998). Die begrip *verbond* het tradisioneel veral op God se liefde, genade en goedheid klem gelê en daarmee saam ook die nabyheid van God en sy tere verbondenheid met die mens (Gispen, 1998) Waar die verbintenis tussen God en die mens in verbondsteologie beklemtoon word, is dit juis die afstand tussen God en die mens wat in koninkryksteologie beklemtoon word (König, 1988:357).

Hierdie tradisionele beskouings het tot spanning tussen koninkryk van God en verbond gelei (Van Wyk, 2003:2), maar hoewel hierdie twee perspektiewe duidelik onderskeibare lyne in die Skrif is, staan die verbond en die koninkryk egter nie teenoor mekaar nie. Die koninkryk van God "is most closely interwoven with ... the covenant" (Möller, 1998:1). Die een sluit derhalwe nie die ander uit nie (Van Wyk, 2003:6, 18). Van Wyk (2003:19) vat die essensie van die verhouding tussen hierdie kernsleutels gepas saam wanneer hy skryf: "Die verbond is die inwendige gestalte van die koninkryk en die koninkryk is die uitwendige gestalte van die verbond." König (1988: 359, 360) en Van Wyk (2003:18-20) pleit tereg dat hierdie twee begrippe eerder aanvullend en verrykend, as kontrasterend en eksklusief gebruik behoort te word.

Die skrywer is van mening dat die identifisering en gebruik van die begrippe *koninkryk van God* en *verbond* in die dogmatiek ook op die liturgie van toepassing gemaak kan word. Ten einde die verbond en die koninkryk as basisteoretiese vertrekpunte vir die liturgie te begrond, moet die twee lyne eers afsonderlik bestudeer word, waar-

na die verband en wisselwerking daartussen aangedui sal word. Aangesien hierdie 'n liturgiese studie is, sal die begrippe *verbond* en *koninkryk van God* nie dogmaties in diepte behandel word nie, maar daar sal slegs op die relevansie daarvan vir die liturgie gefokus word.

5.1 Verbond

Wielenga en König (1999:262, 263) beskou die verbondsteologie as sentrale tema in die Skrif, want “Er is een verbintenis tussen die Schepper en de geschapen werkelijkheid, waarvan Jezus Christus het normatiewe centrum uitmaakt”. Met verwysing na die pastoraat, huldig Janse van Rensburg en Hoffman (2003:249, 250) dieselfde standpunt. Hoewel die verbond nie eksklusief as die enigste kernbegrip gebruik behoort te word nie, is dit duidelik uit Wielenga en König (1999:262, 263) en Janse van Rensburg en Hoffman (2003:249, 250) se standpunte dat die verbond inderdaad 'n uiters belangrike hoofmoment in die hele teologie en daarom ook in die liturgie is.

Die term *Verbondsgod* of *God van die verbond* word nêrens in die Skrif gebruik nie (Helberg, 1996:226). Die saak van God wat Hom formeel deur verbondsluiting vrymagtig aan die mens verbind, kom egter regdeur die Skrif sterk na vore – 287 maal in die Ou Testament en 33 maal in die Nuwe Testament (Janse van Rensburg & Hoffman, 2003:240). Dit vind ook weerklank in die Godsnaam *Yahwe*, en vorm so 'n verwysingsraamwerk vir die hele openbaringsgeskiedenis (Theron, 2002:134-139; Breed, 1994:34). Die gereformeerde verbondsteologie benadruk met reg dat die verbond monopleuries in oorsprong en dupleuries in uitwerking is (Van Wyk, 2003:19). God het geen verpligting tot hierdie verbondsluiting gehad nie, maar het rede daarvoor uit Homself geneem (Wielenga & König, 1999:258).

In die verbondstema word die innig persoonlike karakter van God in sy verhouding tot die mens beklemtoon (Breed, 1994:30, 34; Kloppers, 1993:248). Hierdie eienskap word in die besonder ook in sy beloftes van seën gekonkretiseer (Van Rooy, 2000:5, 6). God word nêrens in die Ou Testament die God van 'n ding of 'n saak genoem nie. Vir Hom is sy verhouding met mense altyd primêr en anders as sy verhouding tot plekke, dinge of sake (Helberg, 1996:227). Met verwysing na God se verbondsluiting met Adam, Noag, Abraham, Moses, Dawid en Jeremia kom Helberg (1996:230) tot die gevolgtrekking dat die unieke persoonlike karakter van die verbond nie bloot uitwendig formeel van aard is, soos wat dit later deur die besnydenis afgebeeld is nie, maar dat die verbond die mens se hart

raak (vgl. Theron, 2002:134-136). Hierdie verhouding word veral in die Ou Testament meestal metafories beskryf as 'n Vader-kind-verhouding (Helberg, 1996:229), of as die Goeie Herder wat met groot besorgdheid na sy skape omsien (Peels, 2001:187).

In die Nuwe Testament word die verbond in sy geheel in Jesus Christus vervul (Wielenga & König, 1999:262). God se ontmoeting met die mens word sigbaar in Christus. Sy Vaderliefde en besorgdheid oor die mens word in die besonder in die offer van sy Seun openbaar (Joh. 3:16). As teken van sy ewige verbond stel Hy die doop in die plek van die Ou-Testamentiese besnydenis in (Psalmboek, 2001:111).

Hierdie verbondsverhouding is van die uiterste belang vir die liturgie. Die liturgie van die erediens is noodwendig op die verbond gegrond in die sin dat God inisiatief uit Homself neem om die mens tot 'n ontmoeting met Hom te roep (Vos & Pieterse, 1997:196; Van Wyk 2003:4). Hieruit kan met reg afgelei word dat die verbond die basis vorm van die ontmoetingsgebeure in die erediens. Die ontmoetingsgebeure onder die erediens bepaal egter ook die individu se totale lewe buite die erediens. As deel van die gemeente se antwoord op God se genade moet gelowiges in gehoorsaamheid aan sy wil lewe (Van Rooy, 2000:6). Ontmoeting of verbondsgemeenskap vind egter nie net onder die erediens plaas nie, maar word voortgesit in die binnekamer, die huwelik, die huis en alle ander lewensterreine. Die verbond bepaal dus ook die liturgie van die lewe.

Die persoonlike aard van die verbond gee aan hierdie verhouding 'n wederkerige karakter. "God se verhouding met die mens veroorsaak en vereis 'n reaksie" (Helberg, 1996:230). Die eksplisiete verbondseis lê veranker in die dien van die Here en die nakom van die Tien Gebooie wat die mens se hele lewe omsluit (Breed, 1994:33). Dit verseker die bilaterale voortbestaan van die mens (Wielenga & König, 1999:260). Die verbond bepaal dus nie net die vertikale ontmoetingsgebeure nie, maar vorm ook die basis vir die onderlinge ontmoeting (Theron, 2002:138). Die eis tot verbondsghehoorsaamheid is egter nie op dwang gegrond nie, maar behoort voort te spruit uit 'n verbondsverhouding wat van opregte liefde vir God getuig. "Die Verbondshoof Christus se hartsbegeerte word vervul waar mede-bondgenote mekaar lief het en vir mekaar sorg" (Janse van Rensburg & Hoffman, 2003:243; vgl. Deut. 6:5). Hierdie innige verbondsverhouding is die grond vir die mens se totale godsdiensoefening (Helberg, 1996:230) en behoort die mens se daaglikse lewe te bepaal wat permanent ook missionêr gerig behoort te wees

(Wielenga & König, 1999:267). Sonder 'n innige verbondsrelasie wat op liefde gegrond is, is opregte liturgie dus nie moontlik nie.

5.1.1 Basisteoretiese momente van die verbond

- Die verbond vorm die begronding vir die vertikale ontmoetingsgebeure in die liturgie van die erediens.
- Die verbond bepaal die horisontale onderlinge ontmoetingsgebeure tussen God se verbondskinders.
- Die liturgie van die erediens en lewe word in die verbond veranker.

5.2 Koninkryk

God heers as ewige Koning oor alles en almal (HK., So. 48). Dit is die geloofscredo van die kerk deur alle eeue heen (Weanzana, 2003:759). Onder die term *koninkryk van God* kan die volgende verstaan word: “Gods regering in verleden, heden en toekomst en als afgeleide daarvan, de plaats waar die regering ervaren wordt” (Wierda, 2001:24; vgl. Heyns, 1994:10; Ferreira, 2002:31, 32). Saam met die verbond vorm dit 'n uiters belangrike openbarings-historiese lyn in die Skrif (König, 1988:356; Van Wyk, 2003:2, 3). Vir Heyns (1994:1-12) staan die koninkryksgedagte só sentraal dat hy die openbaringsgeskiedenis van die hele Skrif onder die term *koninkryksteologie* saamvat (Heyns, 1994:10). Volgens hom sluit die koninkryksgedagte die verbond ook in (Heyns, 1994:7). Hoewel die term *koninkryk van God* nêrens in die Ou Testament voorkom nie, word in die Ou Testament 41 keer na God verwys as Koning (Beasley-Murray, 1986:17). Koning impliseer altyd die bestaan van 'n koninkryk. “As sovereign king He is the strong One, the omnipotent creator and sustainer of the universe, the only, incomparable God who shares his power and glory with no one.” (Schulze, 2001:163.)

As ewige Koning oor die ganse skepping, word sy koningsheerskappy egter nie deur alle mense erken nie (De Jong, 2001:236, 237). Hierdie ontkenning van God se koningsheerskappy is volgens Calvin die oorsaak van die ewige stryd tussen die kerk en die wêreld (Van Wyk, 2001:193; Ferreira, 2002:25). Die kerk op aarde vorm die besondere terrein waar God se koningsheerskappy erken word en het daarom die taak om as koningsdienaar in die wêreld op te tree (De Jong, 2001:235; Ferreira, 2002:37). “God not only calls man to be a citizen of his kingdom, but also to serve in society ... this is the motto of Calvin” (Van Wyk, 2001:196). De Klerk (1988:40) vind met verwysing na Efesiërs 3:14-21 'n noue aansluiting by

Calvyn se standpunt en beskryf gehoorsaamheid aan en die uitbreiding van die koninkryk van God soos volg: “As Christus deur sy Gees regeer in die hart van ’n mens (Ef. 3:16) en in die gemeente (Ef. 4) en in die Christelike huisgesin (Ef. 5; 6), dan is die Koningenskap van Christus daar gevestig en het sy Koninkryk in die wêreld deurgebreek” (vgl. Heyns, 1994:10). Die koninkryk van God staan dus altyd in missionêre konteks (Wierda, 2001:14-17; Ferreira, 2002:44-49).

Die metafoor van Koning teenoor onderdaan dui egter nie op ’n onpersoonlike verhouding in die hiërargie nie. Die Koning is tegelykertyd ook Vader en die onderdaan is tegelykertyd ook kind (Floor, 1981:23). “The true King, after all, will also be the Shepherd par excellence” (Peels, 2001:187). As Koning is God handelend, altyd besig om sy onderdane te ontmoet terwyl Hy in liefde oor hulle regeer. Gemeenskap-in-liefde is derhalwe die belangrikste element in die koningsheerskappy van God (Helberg, 1996:228, 229).

Vir die liturgie vorm die koninkryksperspektief ’n belangrike grondlyn, aangesien dit die aard van die ontmoetingsgebeure bepaal. Koningsheerskappy impliseer dat die Koning getrou gedien word deur gehoorsame onderdane wat hulle vir die uitbreiding van die koninkryk beywer (Heyns, 1994:9; Peels, 2001:187). In hierdie opsig vorm dit ’n sterk analoog met die monopleuriese aard van die verbondsluiting. Die erediens vorm die hart van die Koning se onderdane wat saamkom om Hom te dien (Leuschner, 2004:2). Hierin is ’n afbeelding van die duplerise aard van die verbond te vind waarin die gelowige as onderdaan sy Koning dien. Die dien van God as ewige Koning word egter deur sy onderdane ook in die binnekamer, die huwelik, die gesin en op alle ander lewensterreine voortgesit (Senn, 2000:159). Die liturgie van die lewe vind hierin ’n noue aansluiting by die koninkryk. Aangesien die liturgie van die erediens en van die lewe in die dien van die Here God as ewige Koning berus, kan tot die gevolgtrekking gekom word dat liturgie in sy geheel ook in die koninkryk gegrond is.

5.2.1 Basisteoretiese momente van die koninkryk

- Die koninkryk van God getuig van God se koningsheerskappy in liefde.
- Die mens as koninkryksburger word opgeroep om God as Koning te dien deur sy koningsheerskappy met gehoorsaamheid in liefde te erken en om missionêr sy koningsheerskappy te proklameer.

- Aangesien liturgie in wese oor die mens se diens aan God handel, vind dit sy begroning in die koninkryksperspektief.

5.3 Die verband tussen die verbond en die koninkryk van God

Soos reeds vermeld, staan verbond en koninkryk nie teenoor mekaar nie, maar vorm gesamentlik die twee kante van 'n muntstuk. In die dogmatiek is die verhouding tussen verbond en koninkryk van God duidelik uiteengesit (König, 1988:360-362; Van Wyk, 2003:19, 20). Uit hierdie dogmatiese verbandleggings kan die volgende raakpunte met die liturgie uitgewys word:

- Die eerste vorm van verbandlegging tussen die twee begrippe is die besef dat die “Koninggod” en die “Verbondsgod” een en dieselfde God is, wat met mense in gemeenskap tree en oor hulle heers (König, 1988:361; Van Wyk, 2003:19). Hierdie verbandlegging is vir die liturgie van besondere belang, aangesien die ontmoetingsgebeure tussen die “Koninggod”/“Verbondsgod” met sy kinders in die liturgie sentraal staan (Vos & Pieterse, 1997:7). Die integrering van die verbond en die koninkryk as gesamentlike begroning vir die liturgie van die samekoms en die lewe, berus primêr in die feit dat God Homself vrymagtig aan die mens verbind (verbond) en tegelykertyd in liefde oor hom regeer (koninkryk).
- Dit is belangrik om daarop te let dat sowel die verbond as die koninkryk monopleuries in oorsprong en dupleuries in uitwerking is (Van Wyk, 2003:19). Hiervolgens word die soewereine openbaring en handelings van God in sy verhouding tot die mens vooropgestel. In sowel die verbond as die koninkryk neem God die inisiatief uit Homself om Hom aan die mens te verbind en die mens ook tot gemeenskap met Hom te roep (Floor, 1981:8, 20). Vanuit liturgiese oogpunt bely gelowiges dat God alle inisiatief uit Homself neem om die mens tot gemeenskap met Hom te roep, want “die teenwoordigheid van God in die erediens maak gemeenskap tussen die drie-enige God en die gemeente moontlik” (De Klerk, 1987:96). Die ontmoetingsgebeure tussen God en die mens neem in die liturgie 'n sentrale plek in (Vos & Pieterse, 1997:16). Dit vind noue aansluiting by die verbond en die koninkryk, aangesien die ontmoetingsgebeure tussen God en die mens deur Hom geïnisieer word en van Hom uitgaan (Van Wyk, 2003:20). Liturgie is dus ook monopleuries in oorsprong, maar dupleuries in uitwerking.

- Die dogmatiek benadruk voorts dat die Christologie en Pneumatologie in sowel die verbond- as die koninkryksmotief sentraal staan, en dat dit in albei gevalle in die geloof aanvaar en bely moet word. Hierdie dogmatiese verband vind neerslag in die liturgie in die sekerheid dat die ontmoetingsgebeure tussen God en sy kinders in Gees en in waarheid plaasvind en dat hierdie geestelike ontmoeting deur die geloof, wat van die Heilige Gees kom, verstaan en toegeëien moet word (De Klerk, 1987:294, 295).
- Van Wyk (2003:20) vind vanuit die dogmatiek 'n noue aansluiting met die liturgie wanneer hy die volgende opmerk: "In die kerk as volk van God, liggaam van Christus en tempel van die Heilige Gees sien ons tans 'n voorlopige gestalte van die gerealiseerde verbond en die koninkryk van God, met die doop en nagmaal as tekens en seëls van die verbond en die koninkryk." In die omskrywing van die kerk as volk van God, liggaam van Christus en tempel van die Heilige Gees, word die innige verhouding en ontmoeting tussen God en sy kinders, wat in die liturgie sentraal staan, benadruk (Vos & Pieterse, 1997:7). Die verwysing na die sakramente as liturgiese elemente dui op sigself ook op hierdie innige verhouding wat in sowel die verbond as die koninkryk benadruk word (König, 1988:360). Van Wyk (2003:20) se woordkeuse, naamlik dat die kerk tans 'n voorlopige gestalte van die gerealiseerde verbond en die koninkryk van God vertoon, impliseer dat liturgie in hierdie aardse bedeling nog gebrekkig is (Senn, 2000:159).
- Verbond en koninkryk staan in verband met die voleinding, aangesien albei op God se volledige inwonig in die gehoorsame en dienende mens uitloop. "Dán is die tabernakel van God by die mense en God alles vir/in almal." (Van Wyk, 2003:20.) Verbond en koninkryk plaas liturgie in eskatologiese perspektief, aangesien die mens, eskatologies gesproke, roep om ook ten opsigte van sy liturgie nuutgemaak te word om God in volle heiligheid te kan dien (Court, 1994:89).

5.3.1 Basisteoretiese momente van die verband tussen die verbond en die koninkryk

- Die integrering van die verbond en die koninkryk as kernmotiewe in die dogmatiek, kan as gesamentlike begroning vir die liturgie gebruik word. Dit berus primêr in die gemeenskapsbeoefening waardeur God Homself vrymagtig aan die mens verbind (verbond) en tegelykertyd in liefde oor hom regeer (koninkryk).

- Liturgie is dus in sy geheel in die verbond en die koninkryk ingebed.

5.4 Voorlopige basisteoretiese afleidings

Die volgende basisteoretiese afleidings vloei uit die bostaande basisteoretiese momente en sal saam met voorafgaande basisteoretiese afleidings gebruik word om basisteoretiese vertrekpunte te formuleer.

- In die vertikale verbondsrelasie waarin God tot die mens staan, neem Hy inisiatief uit Homself om Hom vrymagtig aan die mens te verbind.
- Die verbondsgehoorsaamheid wat God van die mens eis, roep om wederliefde vir Hom.
- Die verbond bepaal die horisontale onderlinge ontmoetingsgebeure van God se verbondskinders.
- Die koninkryk van God getuig van God se koningsheerskappy in liefde.
- Die mens as koninkryksburger word opgeroep om God as Koning te dien deur sy koningsheerskappy met gehoorsaamheid in liefde te erken en om missionêr sy koningsheerskappy te proklameer.
- Die integrering van die verbond en die koninkryk as kernmotiewe in die dogmatiek kan as gesamentlike begroning vir die liturgie gebruik word. Dit berus primêr in die gemeenskapsbeoefening waardeur God Homself vrymagtig aan die mens verbind (verbond) en tegelykertyd in liefde oor hom regeer (koninkryk).
- Derhalwe is liturgie in sy totaliteit in die verbond en die koninkryk gegrond.

6. Basisteoretiese vertrekpunte vir die liturgie van die erediens en die liturgie van die lewe

- Die wyse waarop die begrip שרת in die Ou Testament, λειτουργία in die Nuwe Testament en *liturgie* in kontemporêre konteks gebruik word, dui daarop dat daar oorwegend klem gelê word op liturgie as kultiese diens in en verbandhoudend met die tabernakel en die tempel en die latere Nuwe-Testamentiese kerk, hoewel dit duidelik is dat liturgie ook uitkring tot die hele lewe.

- Die integrering van die verbond en die koninkryk as kernmotiewe in die Skrif dien as begroning vir die liturgie en berus primêr in die gemeenskapsbeoefening waardeur God Homself vrymagtig aan die mens verbind (verbond) en tegelykertyd in liefde oor hom regeer (koninkryk).
- Vanuit die begroning en begripsomskrywing is dit duidelik dat liturgie rondom die ontmoeting van en diens aan die lewende God sentreer wat vanuit die erediens in die binnekamer en die huis en vandaar in al die ander lewensterreine van die gelowige voortgesit word.

Vir die praktyk open die verbreding van die begrip *leitourgia*, tesame met die teologiese begroning van liturgie in die verbond en die koninkryk, die weg tot 'n beter verstaan van die aard en die inhoud van liturgie as Godsverering wat van die erediens oorspoel in die praktyk van die lewe.

Geraadpleegde bronne

- BALZ, H. 1981. Exegetical Dictionary of the New Testament. Vol. 2. Grand Rapids: Eerdmans.
- BARNARD, A.C. 1981. Die erediens. Pretoria: NG Kerkboekhandel.
- BEASLY-MURRAY, G.R. 1986. Jesus and the kingdom of God. Grand Rapids: Eerdmans.
- BREED, G. 1994. Kategese en geloofsopvoeding. Potchefstroom: PU vir CHO. (Th.D.-proefskrif.)
- BRIENEN, T. 1987. De liturgie bij Johannes Calvijn: zijn publicaties en zijn visies. Kampen: De Groot/Goudriaan.
- CALVYN, J. 1986. Institusie van die christelike godsdien. Boek 2. Vert. deur H.W. Simpson. Potchefstroom: Calvyn Jubileumboekfonds.
- COURT, J.M. 1994. Revelation. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- DE JONG, J.A. 2001. The kingdom of God and modern society. *In die Skriflig*, 35(2):233-252.
- DE KESEL, J. 2000. Onze tijd en het leven van een Christen. *Tijdschrift voor liturgie*, 84(1 & 2):15-26.
- DE KLERK, B.J. 1987. Die Heilige Gees en die verhouding skriflesing, prediking en gebed in die erediens. Potchefstroom: PU vir CHO. (Th.D.-proefskrif.)
- DE KLERK, B.J. 1988. Koninkryk, Gees en Woord in die gebed van Efesiërs 3:14-21. (*In Coetzee, J.C., red. Koninkryk, Gees en Woord: huldigingsbundel aangebied aan prof. dr. Lambertus Floor. Pretoria: NG Kerkboekhandel. p. 38-54.*)
- DE KLERK, B.J. 2000. Die liturgie van die huisgesin. (*In Van Wyk, J.H., red. Kerk- en Christenwees vandag. Potchefstroom: Potchefstroomse Teologiese Publikasies. p. 90-109.*)
- DE KLERK, J.J. 1982. Liturgiese grondlyne. Kaapstad: NG Kerkuittgewers.
- DE KLERK, W.J. 1976. Liturgiese vernuwing? Potchefstroom: Instituut vir die Bevordering van Calvinisme. (Studiestuk, 109.)
- DEDDENS, K. 1981. Waar alles van Hem spreekt. Groningen: De Vuurbaak.

- DELRUE, M. 2001. Pleidooi voor een nieuwe liturgische ruimte. *Tijdschrift voor liturgie*, 85(1 & 2):36-44.
- DIJK, K. 1955. De dienst der prediking. Kampen: Kok.
- FENWICK, J.R.K. & SPINKS, B.D. 1995. *Worship in transition: the liturgical movement in the twentieth century*. New York: Continuum.
- FERREIRA, I.W. 2002. Die kerk se sending in diens van God se koninkryk. Potchefstroom: PU vir CHO. (Th.M.-verhandeling.)
- FLOOR, L. 1981. Die evangelie van die koninkryk. Pretoria: NG Kerkboekhandel.
- FRETHEIM, T.E. 1997. *New International Dictionary of Old Testament Theology and Exegesis*. Vol. 4. Grand Rapids: Zondervan.
- GEREFORMEERDE KERKE IN SUID AFRIKA. 1997. CJBF-deputate: ons kerke se lewe weerspieël in ons liturgie. Potchefstroom: Administratiewe Buro.
- GISPEN W.H. 1998. *Bybelse Ensiklopedie*. Uit Nederlands vertaal. Logos Library System. 2e hers. uitg. Kaapstad: Verenigde Protestantse Uitgewers. [CD].
- GKSA
kyk GEREFORMEERDE KERKE IN SUID AFRIKA
- HARPER, J. 1991. *The forms and orders of western liturgy from the tenth to the eighteenth century*. Oxford: Clarendon.
- HARRIS, R.L. 1980. *Theological wordbook of the Old Testament*. Chicago: Moody.
- HEIDELBERGSE KATEGISMUS. 2001. (In *Psalms en Skrifberymings*. Wellington: NG Kerkuitgewers. p. 33-72.)
- HELBURG, J.L. 1996. Is God 'n Verbondsgod? Die aard van die verbond tussen God en die gelowige. *In die Skriflig*, 30(2):223-237.
- HEYNS, J.A. 1994. Die koninkryk van God – grondplan van die Bybel. *Skrif en kerk*, 15(1):1-12.
- HEYNS, W. 1903. *Liturgiek*. Grand Rapids: Holkeboer
- JANSE VAN RENSBURG, J. & HOFFMAN, L. 2003. Die impak van die verbond op 'n paradigma vir pastoraat. *Acta theologica*, 2003(2):239-253.
- JENNI, I. & WESTERMAN, C. 1997. *Theological lexicon of the Old Testament*. Vol. 3. Peabody: Hendrickson.
- JONKER, H. s.a. *Liturgiese oriëntasie*. Wageningen: Zomer & Keunings.
- KLAUSER, T. 1973. *A short history of the Western liturgy: an account and some reflections*. Trans. by John Halliburton. London: Oxford University Press.
- KLOPPERS, M.H.O. 1993. Verbond en sosiale prediking – sosiale aspekte in die teologie van Deuteronomium. *Skrif en kerk*, 14(2):236-248.
- KÖNIG, A. 1988. Koninkryksteologie of verbondsteologie? *Hervormde teologiese studies*, 44(2):355-364.
- KRIKKE, S. 1976. *Veranderd lewensbesef en liturgie: een verkenning van Godsdienswysgerige en liturgiese aspecten der randkerkelijkheid*. Amsterdam: Van Gorcum.
- LEUSCHNER, W. 2004. *Atmosfeer in die erediens*. Potchefstroom: Noordwes-Universiteit. (Ph.D.-proefskrif.)
- LOUW, J.P. & NIDA, E.A. 1988. *Greek-English Lexicon of the New Testament*. New York: United Bible Societies.
- MAYNARD-REID, P.U. 2000. *Diverse worship*. Downers Grove: InterVarsity.
- MÖLLER, F.P. 1998. *Kingdom of God, church and sacraments*. Vol. 4. Pretoria: Van Schaik.

- NEL, M. 1990. Die erediens en die wêreld. (In Smuts, A., Vos, C.J.A. & Nel, M., reds. Gesprek oor die erediens: teologiese huldigingsbundel aan prof. A.C. Barnard. Pretoria: NG Kerkboekhandel. p. 172-192.)
- PEELS, G.H.L. 2001. The kingdom of God in the Old Testament. *In die Skriflig*, 35(2):173-189.
- PIETERSE, H.J.C. 1990. Praktiese teologie as kommunikatiewe handelingswetenskap. (In Heyns, L.M. & Pieterse, H.J.C. Eerste treë in die praktiese teologie. Pretoria: Gnosis. p. 49-60.)
- PSALMBOEK. 2001. Die berymde en omgedigte Psalms en ander Skrifberymings gebruik deur die Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika. Wellington: NG Kerkuitgewers.
- SCHULZE, L.J. 2001. Let your kingdom come. *In die Skriflig*, 35(2):161-171.
- SENN, F.C. 2000. New creation: a liturgical worldview. Minneapolis: Fortress.
- STRATHMAN, M. 1967. The use of leitourgia. (In Kittel, G., ed. Theological Dictionary of the New Testament. Vol. 4. Grand Rapids: Eerdmans. p. 215-231.)
- THERON, P.F. 2002. One Bible, two Testaments: covenant, ethnicity and new creation. *Nederduitse Gereformeerde teologiese tydskrif*, 43(1 & 2):129-139.
- TRIMP, C. 1983. De gemeente en haar liturgie. Kampen: Van den Berg.
- VAN OOSTERZEE, J.J. 1898. Practische theologie. Utrecht: Ten Bakker Huinink.
- VAN ROOY, H.F. 2000. Vryheid en verbond: 'n Ou-Testamentiese perspektief. *In die Skriflig*, 34(1):3-16.
- VAN TONGEREN, L. 1997. Liturgie in context. *Tijdschrift voor liturgie*, 81(3):178-198.
- VAN WYK, J.H. 2001. John Calvin on the kingdom of God and eschatology. *In die Skriflig*, 35(2):191-205.
- VAN WYK, J.H. 2003. Teologie van die verbond of teologie van die koninkryk? Dogmatiese nadenke oor die verhouding tussen die verbond en die koninkryk as sentrale teologiese temas. *In die Skriflig*, 37(1):1-26.
- VICTOR, K. 1996. Nogeens! Die kind se plek is in die erediens. *Nederduitse Gereformeerde teologiese tydskrif*, 37(2):238-256.
- VOS, C.J.A. 1995. Die blye tyding: homiletiek uit 'n hermeneuties-kommunikatiewe perspektief. Pretoria. RGN.
- VOS, C.J.A. & PIETERSE, H.J.C. 1997. Hoe lieflik is U woning. Pretoria: RGN.
- WEANZANA, N. 2003. The theme of the "Kingdom of God" in the Book of Chronicles. *Old Testament essays*, 16(3):758-766.
- WIELENGA, B. & KÖNIG, A. 1999. Zending: waarom? Verbond als antwoord. *In die Skriflig*, 33(2):255-271.
- WIERDA, S.J. 2001. Visie op de gemeente. Apeldoorn: Apeldoorn Theologische Universiteit.

Kernbegrippe:

basisteoretiese perspektiewe
koninkryk
liturgie
liturgie, aard van
verbond

Key concepts:

basic-theoretical perspectives

covenant

kingdom

liturgy

liturgy, character of